The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science
Doi number:http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2413
Number: 29 , p. 339-349, Autumn III 2014

İŞGAL DÖNEMİ TÜRKİSTAN'DA RUS DİL PLANLAMASI VE CEDİD HAREKETİ

RUSSIAN LANGUAGE PLANNING AND JADID MOVEMENT IN THE INVASION PERIOD OF TURKESTAN

Dr. Mehmet Yalçın YILMAZ
İstanbul Üniversitesi Dil Merkezi Türkçe Okutmanı

Özet

19. ve 20. yüzyıl ulus ve kimlik tartışmaları bağlamında dilin en çok tartışılan kimlik unsurlarından biri olduğu görülmektedir. Hazar'ın doğusundan Seyhun, Çu ve Aral'a kadarki bölgelerde Türk hanlıklarını işgal eden Çarlık Rusya, Buhara, Hive, Hokand bölgelerini almıştı. 1860 yılında başlayıp 1884'te tamamlanan Rus işgali din,dil ve kültürel alanlarda da bazı sonuçlar doğurdu. Bu çalışmada Türkistan coğrafyasında dilin yozlaştırılması ve farklılaştırılması için neler yapıldığına, ne tür toplumsal etkilerinin olduğuna ve buna karşı bölgede etkili olan Cedidcilerin verdiği tepkilere değinilmiştir. Türkistan coğrafyasında Çarlık Döneminde başlayan nüfusu ve dili Ruslaştırma siyaseti öncelikle bölgedeki Türk halklarını ayrıştırmaya dönük bir planlamayı içermiştir. Dil planlaması kavramı içinde Rus idaresinin politikaları nasıl bir karşılık buluyordu, sorusunun cevabı bu çalışmada sorgulanmıştır. Çarlık Rusya döneminde Rusçanın hâkimiyetini esas alarak soğuk savaş bitene kadar sistemli biçimde ilerlemiş ve büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Çalışmada Dil Planlaması kavramı açıklandıktan sonra, Türkistan coğrafyasında Dil Planlaması bağlamında neler yapıldığı irdelenecek, Rus misyonerlerin çalışmaları ve okullaşma süreçleri açıklanacak, özellikle Gaspıralı İsmail tarafından fikri temelleri atılan Cedid hareketinin bu sürece verdiği tepki üzerinde durulacaktır. Cedid hareketinin dil ve eğitim konularındaki görüşleri Türkistan bölgesinde özellikle matbuat hayatında etkisini göstermiştir. Gaspıralı İsmail'in düşüncelerinden etkilenen birçok şair, yazar ve eğitimci yenilikçi görüşleri yaymışlar ve edebiyat hayatında etkili olmuşlardır. Gaspıralı İsmail'in yayınladığı Tercüman gazetesi ve onun takipçisi olan bazı gazeteler Türkçe yayın yaparak bölgedeki Ruslaştırma politikalarına karşı direnç göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Rus Dil Planlaması, Türkistan, Gaspıralı İsmail, Cedid Hareketi, Tercüman

Abstract

Language is seen as one of the most debated subjects in terms of 19th and 20th century nation and identity debates. Tsarist Russia which invaded Turkish khanates from the east of Khazar to Seyhun, Cu and Aral area had taken Buhara, Hive and Hokand regions. Russian Invasion which started in 1860 and finished in 1884 had some consequences in religious, linguistic and cultural issues. In this study, what was done to corrupt and differentiate the language, what kind of social effects it had and under these conditions the reactions of Jadids living there are mentioned. The policy to Russify the population and the language which started in Turkestan at the Tsarist period firsly included the plans to degrade the Turkish population. Under the concept of language planning, attitude against Russian ruling policy is questioned. In the Tsarist period Russian was dominant and it continued systematically until the end of Cold War and had success to a great extent. After explaining the concept of language planning, what was done in Turkestan region in terms of language planning will be examined, the working and schooling of Russian missionaries will be explained and especially the Jadid movementwhose intellectual bases was established by Gaspirali Ismail will be focused on. The view of Jadid movement on language and education had great effects in Turkestan region especially on the press. Many poets, authors and educators who were influenced by Gaspirali propagated modernist ideas and were effective in the field of literature. Tercuman newspaper which was published by Gaspirali Ismail and other newspapers following it showed their resistance to Russifying policy by making Turkish publications.

Key Words: Russian Language Planning, Turkestan, Gaspirali Ismail, Jadid Movement, Tercuman

GİRİŞ

Rusya'nın etno-linguistik genişlemesi 15. yüzyılda başlayan teritoryal genişleme ile ilişkilidir. Yayılmacı politikaların dillere etkisinin bu dönemde dikkat çekmediğini görmekteyiz. Ancak 19. ve 20. yüzyılda ulus ve kimlik tartışmalarıyla birlikte dilin en çok tartışılan kimlik unsurlarından biri olduğu görülmektedir.

19. yüzyıl, siyasi yayılmacılığın yanı sıra kültürel yayılmacılığın da öne çıktığı bir dönemdir. Tarihçilere göre "Bu yüzyıl Türkistan yönetimlerinin, gerek kendi aralarındaki mücadelelerle, gerekse ekonomik çıkar elde etmek veya toprak kazanmak isteyen Rusya'nın ve İngiltere'nin Asya'da nüfuz mücadelesi, bölgenin siyasi ve idari yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu yüzyılda hem Rusya'dan hem de Avrupa'dan çok sayıda askeri-siyasi kimlikli görevliler, seyyahlar Türkistan'daki yönetimlerle ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlar veya bölge hakkında siyasi, kültürel ve ekonomik bilgiler içeren notlar tutmuşlardır." (Çapraz, 2011, s.51)

19. yüzyılda Çarlık Rusyası Avrupa'da ilerleyemediği için Türkistan bölgesiyle ilgilenmeye başlamıştı. İngilizlerin Asya içlerinde aktif olmaya başlaması sebebiyle Çarlık Rusyası'nın yayılmacı politikaları hız kazanmış ve Rusların Türkistan'ı işgali 1860-1884 yılları arasındaki seferlerle tamamlanmıştır. 1860 yılından itibaren Ruslar, Hazar'ın doğusundan itibaren toprakları istilâ ederek Seyhun, Çu Nehri ve Isık

Gölünü ele geçirip Aral denizine kadarki bölgeleri elde etmişlerdir. Hanlıklara karşı resmî bir tavırla Rus ilerlemesi 1865'te başlamıştır. Rus işgalleri sırasıyla Taşkent, Buhara, Hive, Hokand bölgelerinde gerçekleşmiş ardından da 1884'te Türkmenler kontrol altına alınmıştır.

Dil Planlaması ve Rus Politikaları

Dil planlaması kavramı 1960'lı yıllarda ortaya çıkmış ve imparatorluklardan modern devlete geçiş sürecini reform ve politika kavramlarının da ötesinde incelemeye almış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı dilbilimciler ifadeyi tanımlarken devlet-dil ilişkisini göz önüne almışlardır. Bu nedenle Çarlık Rusyasında ve sonrasında Rusya'da yapılan uygulamalarla, resmi ağızların görüşleri dil planlaması kavramının anlaşılmasını da pekiştirecektir. Dil Planlamasının farklı tanımları bulunmaktadır.

Robinson'a (1988) göre "Dil planlaması kullanılan dilin bilinçli bir şekilde biçimlendirilmesi süreci, dilin ya da dillerin resmi ve hükümet eliyle düzenlenmesi faaliyetidir." Aktuna'ya (2005) göre "Dil planlaması dilin gelişim sürecine bilinçli bir müdahaledir"(s. 77). Kavramı daha etraflıca açıklayan Christian (1988) ise ulus-devlet kavramıyla birlikte tanımlamaktadır. "Dil planlaması, dillerle veya dil-içi farklılıkların kullanımı ile ilgili problemlerin çözülmesi için kurumsal yapılar yoluyla yapılan açık ve sistematik müdahalelerdir. Bu durum, daha çok ulus-devlet kurma sürecinde ortaya çıkmakta, belli bir ülkenin dilsel olarak homojenleştirilmesini hedeflemektedir. (s.193)

Dil planlaması tanımlarda da görüldüğü gibi devletleşme, uluslaşma süreçlerinin etkin ve önemli bir ögesidir. Dilsel grupların sayısının arttığı ya da belirli bir dilsel azınlığın yok olmaya başladığı gibi durumlarda dil planlamasına ihtiyaç duyulabilir. Dil planlaması, bir toplumdaki dilsel grupların rekabet edemediği durumlarda, ya da bir dilin yok olmaya yüz tuttuğu dönemlerde uygulanabilir.

Dil planlaması süreci bir dilin diğer diller içindeki konumunun belirlenmesine yönelik yapılan "Statü Planlaması" ya da dilin kendi içinde sadeleştirilmesi, düzenlenmesi gibi işleri içeren "Maddi (corpus) Planlama" biçiminde gerçekleştirilebilir. Statü planlaması ise bir dilin ulusal ya da resmi dil olarak tüm ulusta veya devlette bir bölgede kullanılması, hangi dilin hangi işlevde kullanılacağının belirlenmesi ile ilgili hukuki düzenlemeleri kapsar. Aynı siyasal sınırlar içerisinde bulunan ve birbiriyle ilişki halindeki dillerin yasal statüsünü düzenlemeye yönelik bir müdahaleyi ifade eder. Pratikte bu müdahale, kamusal yaşamın çeşitli alanlarında yalnızca bir dilin ya da birden fazla dilin kullanılması kararının uygulanmasıdır. Bir başka ifadeyle devletin çok dilliliği tanıması ya da reddetmesidir. (Sadoğlu, 2010, s.38-39).

Başlangıca baktığımızda bitirme ve yozlaştırma siyasetlerini üstü kapalı bir şekilde yürüten ve Türkistan'ın iç işlerine fazla karışıyor gibi görünmeden ülkeyi idare eden Rus yönetimi, sadece güvenlik sağladıklarını ve ticaret amacıyla ilişki halinde olduklarını ileri sürmüşlerdir. Ancak asıl ilgi alanları olan Türkistan'daki eğitim ve din üzerinde durmuşlardır. Gelenek ve din dışı bir hayatı teşvik ederek, yozlaşmış din adamları sınıfını destekleyerek, onları yenilikçi Türk aydınlarına ve gelişmeye karşı

kullanmışlardır. Çarlık döneminde Ortodoksluk adına yürütülen Ruslaştırma hareketini, Sovyetler komünizm adına sert bir biçimde yürütmüştür. Onlara göre birlikteliği temsil eden din ve kültür duygusu Ruslaşmaya engel teşkil etmekteydi.

1873 yılında general Kaufmannn Türkistan ülkesindeki halkın eğitim öğretim işini düzenleme hakkında bir kanun teklifini merkezi hükümete gönderdi. Bunun üzerine 1875 yılında Çar 2. Nikolanın onayı ile Türkistan'daki Çarlık yönetimine bağlı olarak Çarlık rejiminin maksatlarına hizmet edecek Rus tarzı okulların açılmasına karar verildi. Böylelikle Türkistan'da 20. asır başında 83 tane Rus okulu açıldı. Ancak bu Rus okulları Türkistan halkı için hiç faydalı olmamıştır sadece Çarlık rejimine hizmet etmiştir. Ruslaştırma politikalarına hız kazandırmıştır, halkın kendi diliyle eğitim hakkı engellenmiştir. Öğrenci alımında da ciddi zorluklar yaşanmış, tarafgirlik yapılmıştır. (Eltazarov, 2006, s.11).

Yakın bir dönemde yaşanan bu değişimler Türkistan'ın günümüzdeki aydınlarının da üzerinde çok tartıştığı ve irdelediği konular arasındadır. Eltazarov'un (2006) değerlendirmeleri bu anlamda dikkate değerdir. "Rus usulü okullar açarak yabancılaştırma politikası uygulanmıştır. Türkistan halkına eğitim verilmesinin esas beklentisi kuşkusuz onları Ruslaştırmak ve onları Rus Halkı ile kaynaştırmaktır." (s.12.).

Dil planlaması ve politikaları tarihte yüzlerce yıl öncesine kadar gitmektedir. Bir toplum için dil; hedef, politika ve yöntemlerinin kurulmasıdır. Sovyet dil politikasına özel olarak dil planlaması ve politikası ise "dil gelişimine bilinçli bir müdahalenin uygulanması" anlamına gelmektedir.

Dil planlamasının büyük bir bölümü iki eğilimle ilgilidir ve bunlar birlikte varlıklarını devam ettirirler. Bu eğilimler dil değişimi ve dil devamlılığıdır. Dil değişimi bir toplumun belli bir dili kullanmayı bırakıp başka bir dili kullanmaya başlamasıdır. Dil devamlılığı ise bunun aksine toplumun konuştuğu dili sürdürme çabasıdır, bu dile karşı sadakat olarak da adlandırılabilir. Sovyetler Birliği dil planlama tarihi boyunca her iki eğilim de vardı. 1920 ve 1930'lardaki dil reformlarından bahsedildiğinde dil sürdürümü sadece bir eğilim değildi, aynı zamanda bir prensip olarak da benimsenmişti. Bu sırada dil değişimi de yavaş yavaş yer almaya başlamıştı. Konuşulan lehçedeki değişiklikler zamana karşı kaçınılmaz duruma gelmişti ve bir lehçenin seçilip yazınsal normlarda kullanılması gerekiyordu. (Reznik, 2001).

19. yüzyılın sonlarında Rus İmparatorluğu farklı bölgelerdeki halkları kolonileştirip genişleterek büyüyen çok uluslu bir devlet olmuştu. Fakat nüfus, uyruğundan daha çok dini grubuna göre sınıflandırılmıştı. Rus Ortodoks-Hristiyan inancına mensup olanlar Rus olarak değerlendirilirken diğer dinlere mensup olanlar yabancı olarak kabul ediliyordu. Çarlık yönetiminin dil politikası sistemsiz ve tutarsız bir şekilde uygulanıyordu. Genel olarak ülkenin politik durumuna göre değişiklik gösteriyordu. "Temel hedef tek resmi dil olan Rusçanın desteklenmesi, geliştirilmesi ve teşvikiydi. Rusça yönetim, mahkeme, ordu ve eğitim gibi her alanda kullanılıyordu." (Reznik, 2001).

Rus araştırmacı Reznik (2001), Rusya'da yaşanan süreci devrim öncesi ve sonrası politikaları Lenin'in dile dair toplum dilbilimsel perspektifi dikkate alır: 1920 ve 1930'ların dil planlaması Lenin'in ulusçu politikası ve temel dil özgürlüğünü savunmasından dolayı toplum dilbilimsel yaklaşıma göre yapılmaktaydı. Fakat ilerleyen zamanlarda Sovyet dil politikası bir takım değişiklikler geçirdi. Leninist olduğu düşünülse de uygulamada gittikçe işlevsel yaklaşıma doğru bir eğilim vardı. Dikkat çeken en büyük eğilim ise Rusçanın teşvik edilip Sovyet dillerinin gittikçe azalan şekilde kullanımının sınırlandırılmasıydı.

Rus ve Ortodoks olmayan bir kişi kendini geliştirmek ve ilerlemek istiyorsa ya Rus nüfusu içerisinde asimile olmayı ya da Ortodoks inancına dönmeyi kabul etmek zorunda kalıyordu. Fakat Çar yönetimi ne genel bir dil ve kültür asimilasyonu ne de Rus olmayanlar için Rusça olan somut bir eğitim programı öngörüyordu.

Araz, 1897 ve 1926 nüfus sayımlarını incelemiş ve karşılaştırmıştır. 1897'de yaklaşık 146 etnik birim ve aynı anda lehçe bulunmaktadır: Toplam nüfusun %80 i (128.2 milyon) Hint-Avrupa dil ailesine ait lehçeleri konuşmakta, %43'ünü Ruslar, %57'sini ise Rus olmayan halklar oluşturmaktadır. 1926'da ise etnik birimlerin sayısı 190'a çıkmış Azeriler ve Tatarlar ayrı bir etnik yapı olarak değerlendirilmiştir. (Sarı, 1996, s.108).

Çarlık Rusyası'ndan Sovyet yönetimine geçiş sürecinde Lenin'in (1998) dil konusundaki görüşleri her ne kadar yumuşak olsa da sonuçta Ruslaştırma politikaları daha da planlı olmuştur. "Rusya'da ikamet eden istisnasız tüm ulusların ezilen sınıfları arasında daha sıkı bir ortaklığın ve kardeşçe bir birliğin oluşmasını sizden daha acilen istiyoruz. Ve elbette Rusya'nın her sakininin yüce Rus dilini öğrenme olanağına sahip olmasından yanayız. Sadece şunu istemiyoruz: zorlama unsuru. İnsanları sopayla cennete sürmek istemiyoruz. Çünkü "kültür" üzerine istediğiniz kadar güzel laf edin — zorunlu resmi dil cebirle ve zorla öğretmekle bağlıdır. Yüce ve güçlü Rus dilinin, birilerinin onu sopayla öğrenmeye zorlanmasına ihtiyacı olmadığına inanıyoruz." (s. 169-171) der.

Lenin'in dil konusundaki bakışı her ne kadar sınıfsal mücadelenin ortak dili olmalıdır gibi Marksist bir görüşe dayansa da temellerinin Çarlık döneminde atılmış planlı bir dil politikası olduğu görülmektedir. "Sovyetler döneminde, Sovyet dil politikası oldukça merkeziyetçi bir görüntü çizmiş ve Moskova'daki merkezi otorite tarafından biçimlendirilmiştir. Bu aşamada yerel diller büyük oranda Rusça'nın baskısı ve etkisi altında kalmıştır. Dil yasaları ve bu yasaların uygulanmasından sorumlu olan kadın ve erkekler, bu dil politikası çerçevesinde yetiştirilmiştir" (aktaran Karabulut, 2009, s.5.

Farklı rotalarda topraklarını kolonileşerek genişleterek büyüten Rus İmparatorluğu çok uluslu bir devlet olmuştur. Fakat nüfus, uyruğundan çok dini grubuna göre sınıflandırılmıştı. Rus Ortodoks Hristiyan inancına mensup olanlar Rus olarak değerlendirilirken diğer dinlere mensup olanlar yabancı olarak değerlendiriliyordu. Çarlık yönetiminin dil politikası sistemsiz ve tutarsız bir şekilde

uygulanıyordu. Genel olarak ülkenin politik durumuna göre değişiklik gösteriyordu. Temel hedef tek resmi dil olan Rusçanın desteklenmesi, geliştirilmesi ve teşvikiydi. Rusça yönetim, mahkeme, ordu ve eğitim gibi her alanda kullanılıyordu. (Reznik, 2001)

Rus dilbilimci Reznik Rusya'da yaşanan dil planlaması sürecini şöyle temellendirir: Dil planlaması konusunda birçok bilim adamı iki tür dil planlaması üzerine odaklanmaktadır: işlevsel ve toplum dilbilimsel yaklaşım. İşlevsel dil planlama türü dili etkililik, güzellik, prestij ve belli hedefleri gerçekleştirme aracı olarak görmektedir. Adından da anlaşıldığı gibi dil bir araç olarak kullanılır ve yeni hedefler için de uyarlanabilir. Diğer taraftan toplum dilbilimsel yaklaşım bundan tamamen farklıdır. Buna göre bütün diller eşittir ve eşit haklardan faydalanır. Bütün dillerin aynı gelişme potansiyeline sahip olmasından ötürü bir dilin yeterli işlevselliğe sahip olması ya da gerilemesi sosyal, ekonomik ve politik faktörlere bağlıdır.

Çarlık Rusyasında dağınık Türk halklarının anadille eğitim yapmaları fikri, İlminskiy tarafından ortaya atılmış ve Rus idaresine benimsetilmiştir. Fikirlerin derine ulaşıp rehber olabilmesi için anadilden başka bir vasıta olmadığını ifade etmiş ve düşünmenin ana dille gerçekleşeceğini vurgulayarak aslında sessiz sakin bir genel kabulle Ruslaşmanın gerçekleşmesini sağlamıştır. (Topsakal, 2009, s.343)

Egambardiyev (2005) Türkistan'da uygulanan Ruslaştırma siyasetinin çerçevesini çizenlerin Rus misyonerleri, N. İ. İlminski, N. P. Ostroumov ve A. E. Alektorov olduğunu belirtir. 1870 yılında Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından "Rusya'da yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi" hakkında bir kanun hazırlandı. Bu kanunun temelini N. İ. İlminskiy'nin Türkistan'ı Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma hedefleri doğrultusunda hazırladığı program oluşturuldu. Programın ana hatları şunlardan ibarettir:

1. Dersler işlenirken yerli dil ve kiril alfabesine göre hazırlanmış yeni yazı kullanılacaktır. Kullanılması öngörülen bu yeni kiril esaslı alfabenin her Türk lehçesine göre değişik versiyonları hazırlanacaktır. Mesela Kazak Türkleri için hazırlanan alfabeye 33 harften oluşan kiril harfleri dışında (ae), (ü), (ou) sesli harfleri ile (ğ) , (ng) sessiz harfleri eklendi. Özbek Türkçesine uzun (o), sert (h), sert (k), sesleri eklendi. Böylelikle Türkçe konuşan halkların yazı dili farklılaştırıldı

2. Birbiriyle konuştuklarında gayet rahat anlaşan Türk halkları, alfabe değişikliğine gidildikten sonra yazı dilindeki farklılaşmanın zamanla konuşma diline de yansımasıyla dil birliğini kaybettiler. Yüzyıllardır aynı coğrafyada bir bütün olarak yaşayan Türk halkları, ayrı ayrı milletler durumuna geldi.

3. Yazı dilini, okuma yazmayı bilmeyen halk, tarihinden, inançlarından ve geleneklerinden uzaklaştırılarak her şeyi itaatle kabul eden kullar haline getirildi. 1860-1917 yılları arasında kiril alfabesiyle basılmış Kazakça 72 kitabın tamamı Hıristiyanlıkla ilgiliydi. (s.104).

Rus dil planlaması eğitimci ve bürokratların işgal yıllarından itibaren gerçekleştirdikleri politikaların üzerine inşa edilmiştir. Bölgede yapılan uygulamalara dikkat çeken Açık (2005), suni dillere vurgu yaparak "İlminskiy, Ostromov,

Samayloviç gibi Rus Türkologları bölgede çeşitli suni diller icat etmişlerdir." (s.30) diyerek eleştirir.

Türkistan'da geleneksel İslami eğitim 19. yüzyılda iki sebeple yaygınlaştı. Bunların ilki Rusların açtıkları Rus ve yerli Rus okulları ağıdır. Bilhassa Kazakistan'da başlayan bu eğitimlerle seçilmiş bir öğrenci kitlesine Rus kültürü kendi ana dillerinde öğretildi. Çok az sayıdaki bu öğrencilerin Rus idaresi ve yerli halk arasında kültürel bir köprü oluşturması işgalcilerin teziydi. Ancak bütün bu çalışmalara ragmen Ruslaştırma politikalarına karşı milliyetçi refleks gelişti.

Diğer bir gelişme ise kadim eğitim metodlarına karşı yeni bir eğitim modeli öneren usûl-i cedid hareketiydi.

Cedid Hareketi'ni Doğuran Sebepler

Rus idaresine kadar eğitim sadece Müslümanlara dini eğitim de verilen mektep ve medreselerde yapılıyordu. Ancak birçok erkek çocuğu şehirlerdeki mekteplere gidiyordu. Bu okullardaki eğitim Hafızlık, Arapça ve Farsça tedrisatını içeriyordu. Halkın büyük kısmında okuma yazma yeterliliği yoktu. Sadece imtiyazlı bir azınlık grup medreselerde okuyabiliyordu, burada dini eğitime ilaveten tarih, matematik, astronomi ve edebiyat eğitimi alıyorlardı ve din adamı olmalarına ya da memuriyet alacak seviyede bir eğitim alıyorlardı.

Batı'nın Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetini kırma ve kalkınma düşüncesi dönemin Müslüman aydınları tarafından tartışılagelen bir olgudur. İstanbul'da ıslahat, tanzimat ve asrileşme kavramları tartışılırken esas üzerinde durulan nokta eğitim meselesiydi. İşte bu coğrafyada da Gaspıralı İsmail Bey Türkistan halkının kurtuluş reçetesini eğitimde yeni bir usule geçmek olarak görüyordu.

19. yüzyılda Batı Avrupa sanayi devrimini gerçekleştirmiş ve modernleşerek dünyanın "öteki" kısmı üzerinde baskı kurmaya başlamıştı. Avrupa modernleşmesi kendi dışındaki dünyaya hâkim olan başlıca güçler olan Osmanlı, Rusya, İran ve Japon imparatorluklarında çeşitli ad ve biçimlerde siyasal reformlar ve sosyal hareketler şeklinde kendini göstermiştir. Batı dışındaki bu hareketler ister iktidarlar tarafından yukarıdan aşağıya dayatılsın, isterse toplumsal taleplerle aşağıdan yıkarıya yükselsin, dönemin modernleşme hareketlerinin hepsindeki ortak özellikleri kalın çizgilerle; "sanayileşme, eğitim ve siyasal katılımın tabana yayılması" diye ifade edebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında kalan Türk ağırlıklı Müslümanlar ise (özellikle Rusya'nın terkibinde olanlar) hem Osmanlı'dan hem de Rusya'daki gelişmelerden etkilenerek "muasır medeniyete" erişmek için yoğun çabalar göstermişlerdir. Bu yıllarda Türk Dünyası diyebileceğimiz coğrafyanın başlıca medeniyet merkezleri Kazan, Bakü ve İstanbul'dur. Buralardaki gelişmeleri yakından izleyen diğer etkili merkezler ise Buhara, Kahire, Saraybosna ve Bahçesaray olmuştur. Dönemin teknolojik imkânları ve konjonktürel çalkantıları gözönüne alındığında bu dönemin aydınları –günümüzün internet erişimi olmadığı halde- aralarında bugün hala cesametini yeterince anlayamadığımız ölçüde muazzam bir iletişim ve işbirliği içindeydiler. Onun içindir ki bu dönemlerde oluşan fikir hareketlerinin etkileri ve

geliştirilen kimi projeler bugün de güncelliğini korumaktadır.

Gaspıralı İsmail ve Cedid Hareketi

Gaspıralı İsmail, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında Kırım'dan Tataristan, Azerbaycan ve Özbekistan'a kadar etkileri olmuş, usûl-i cedid denilen öncelikle eğitim alanında bir yenilik hareketi olarak başlayan daha sonra ise kültürel ve siyasi alanda etkileri görülmüş bir hareketin öncüsü olarak tarihe geçmiştir.

Gaspıralı İsmail, geleneksel metodları sürdürmekten yana olan Kadimciler kadar tutucu değildir. Ayrıca kimi milliyetçilerin iddia ettikleri gibi milleti etnik bir taassub içinde değerlendiren bir indirgemeci de değildir. Onun günümüzde de bizim medeniyet coğrafyamızda sembol olan "dilde, fikirde, işte birlik" diye özetlenen ilkeleri tam da bu gerçekçiliğinin yansımasıdır. İstanbul'da, Sorbon'da Rusya ve Türkistan'ın birçok merkezinde uzun süre bulunmuş ve çalışmış bir düşünürdür. Kendisini ağır saldırılarla itham eden rakiplerine bile yaklaşımı bunun örneğidir. "Eski usûl mektep muallimleri olan muhterem kardeşlerimize bu yazdıklarımız ağır gelmesin. Hâşâ, biz kendimiz (özümüz) eski ile okuduk. Atalarımızın zamanından kalmış millî mektepleri ıslah etmek, usûl-i cedîd demektir; başka bir okuma, başka bir mektep demek değildir."

Gaspıralı büyük emeklerle çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesinde usûl-i cedid hareketinin zemin bulmasını sağlıyordu. Cedid hareketinin bu denli yayılması ve siyasal düşünce tarihimizde yer edinmesinde gazetenin misyonu çok mühimdir. Gaspıralı İsmail'in ifadesiyle "Dersaadet'in hamal ve kayıkçılarına, Çin dâhilinde bulunan Türk devecilerine ve çobanlarına gazeteyi tanıtmıştır. Kazan'da, Sibirya'da olduğu gibi Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeye meyil doğurmuştur". Gerçekten de, sınırlı tirajına rağmen Tercüman Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanlarla meskûn bütün bölgelerine yayıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İran'da, Balkan ülkelerinde ve hattâ Türkçe okuyabilenlerin bulunduğu diğer İslâm memleketlerinde münevverler tarafından daimî olarak okunmaktaydı. Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar arasında bilhassa Usûl-ü Cedîd'in yaygınlaşmasıyla teşekkül eden reformist millî aydınlar zümresi için Tercüman adetâ bir bayrak oldu. Gaspıralı'nın Tercüman vasıtasıyla empoze etmeye çalıştığı bütün Rusya Müslüman Türklerini içine alacak ve birleştirecek etno-dinî esaslara dayalı yekpare bir Türk kimliği (ki özellikle 1905 öncesinde bu açık bir şekilde telâffuz edilemiyordu) fikri aydınlar arasında büyük ölçüde kabul görmeye başlamıştı.

Gaspıralı kadim usûle karşı, usûl-i savtiye adını verdiği ve okuma yazmayı çok çabuk öğreten yeni bir metot geliştirmiştir. Bu usulü önce hocalara öğretmiş, usûl-i cedid mektepleri denilen yeni okullar açmış ve açtırmıştır. 1884'te Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa mahallesinde Gaspıralı'-nın bizzat açtığı "birinci mekteb-i cedid" Rusya Türkleri arasında hızla yayılmış, 1914'te yani 30 yıl sonra sayıları 5000'e ulaşmıştır (Saray, 1987, s.75)

Saray'ın (1987) vurguladığı şu sözler Gaspıralı İsmail'in yani Cedid hareketinin vizyonunu da ispatlamaktadır. "Âsâr-ı edebiyye ve şi'riyye arasına böyle meslekli bir eser aralaştırmak Türk âlemine büyük bir hizmettir ki denmen tebrik ediyorum. Türk

âlemine dediğim mübalâğa zannolunmasın; mübalâğayı ne severini ve ne ederim; doğrusudur, çünkü şiirlerinizi Edirne, Bursa, Konya, Ankara, Erzurum Türkleri anlayıp, lezzetlenip okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kâşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaktır ki, bu şerefe Fuzulî ve Nâbî nail olamadılar. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme iptida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şerefti, bize saadettir. . . Tebrik ediyorum... Tercüman'ın da çabaladığı bu yolda hizmettir. Sade ve kaba lisandır ki, Dersaadetin hamal ve kayıkçılarına,' Çin dâhilinde bulunan Türk devecilerine gazeteyi tanıtmışın; Kazan'da, Sibirya'da olduğu gibi. Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeğe meyil doğurmuştur." (s.75- 76)

Gaspıralı İsmail, Türkistan'da yaşayan Türk boylarıyla da sıkı bir alaka içindeydi: Zira, "Tercüman" gazetesi Türkistan'da yaygın şeklinde okunmaktaydı. Gaspıralı'nın bu bölgedeki takipçileri sürekli arttı. Günümüzde bütün Türk Dünyasında bilinen Sadreddin Aynî, Behbudî, Tevellâ, Abdulla Evlanî, Fıtrat, Hamza gibi edipler onun "Tercüman" gazetesinin Türkistan'daki ilk okuyucuları ve takipçileri idiler. Türkistan Vilayetining Gazeti, Sada-yı Türkistan, Sada-yı Fergana gazeteleri ve Ayna dergisinde, "Tercüman"dan iktibas edilen haber ve makaleler muntazam olarak basılmıştır. Gaspıralı İsmail'in dili bir kimlik meselesi olarak gördüğünü kendi ifadelerinden de anlaşılmaktadır. "Kardaşlar, halk maarifine ait işlere ciddi bir surette sarılın, münevver Rusların da yardımı ve himmetiyle bu işleri başarmak için lazım gelen en iyi yolları müzakere edelim. Bilmek büyük şereftir, fakat bildiğini başkasına öğretmek daha büyük bir şeref olduğu gibi mukaddes bir vazifedir. Öğrendiğiniz ilimleri yalnız kendiniz için muhafaza etmeyiniz. Arkadaşlarınıza öğretin, faideli Rus eserlerini Türkçeye tercüme ediniz, fakir ve cahil halkımız için eserler yazınız, mektepler açmağa, açılan mektepleri ıslaha çalışınız.."

Cedid hareketinin matbuat yoluyla Türkistan üzerindeki tesiri dikkatlerden kaçmıyordu. Gaspıralı'nın gazetenin şiarı olan "Dilde Fikirde İşte Birlik" gayesini İlminskiy de fark etmiş ve savcı Pobedobçev'e yazdığı mektuplarda Gaspıralı İsmail Bey'in "kendi yayın organlarıyla Osmanlıca'yı Türk soyundan gelen bütün müslümanların ortak dili yapmak" istediğini ifade etmiştir. İlminskiy, -"Duyduğuma göre" diyor "Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların muhteviyatı Avrupaî, dili Osmanlıcadır" (Devlet, 1988, s.47)

Gaspıralı İsmail Bey Türkistan'ı karış karış gezmiştir. Temel fikri eğitim yoluyla terakkidir. Onun Kırım'ın Bahçesaray şehrinde çıkarmış olduğu gazete 35 yıl yayın hayatını sürdürmüştür. Periyodik olarak sürekli artarak basılan bu gazete sadece Türk dünyasının değil aynı zamanda İslam âleminin de ortak sesi olmuştur. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman gazetesinin muhteva yelpazesi oldukça geniştir. Dil, din, eğitim, siyaset, ekonomi, diplomasi, edebiyat, sanat, müzik vb. pek çok konuda yazıya yer veren Tercüman gazetesinde, Kırgız, Özbek, Kazak, Kazan Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Türkmen, Azeri vb. Türk dünyasından yazılar, edebiyatlarından örnekler (şiir, hikaye vb.) bulmak mümkündür. Buna mukabil

İngiltere, Amerika, Balkanlar, Sudan, Mısır, Başkurdistan, Rusya, Dağıstan vb. yerlerden güncel haberler, değerlendirmeler de gazetede geniş yer tutar. Hal böyle olunca Tercüman gazetesi içinde çok sayıda kişi adı ve yer adına rastlamak mümkündür.

"1912'ye gelindiğinde, gazetenin Kırım'dan başka Kazan, Astrahan, Ufa, Bakü, Nüha (Şeki), Revan (bugünkü Erivan), Tiflis, Mahaçkale, Taşkent, Semerkant, Buhara şehirlerinde ve Osmanlı Türkiyesi, İran, Afganistan Suriye, Mısır, Hindistan ve Romanya gibi memleketlerde okuyucusu vardı. Tirajı 1907 yılında 5000‟e yükseldi."(Selimova, 2010, par.14)

Ercilasun'a (1991) göre Gaspıralı'nın başlattığı ve İlminskiy'nin de kendisine göre tehlikeli bir gidiş olarak müşahede ettiği bu proses, Kazan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da tesirini gösteriyordu. 20. asrın başlarında Azerbaycan edebî dilinin alacağı şekil hakkında epeyi tartışmalar olmuş; Osmanlı Türk edebî dilini kullananlarla, Azerbaycan'da diyalektik hususiyetlere dayanan yeni bir edebî dil yaratmak isteyenler şiddetli münakaşalara tutuşmuşlardı. Daha 1876'da Azerbaycan'da Hasan Bey Zerdabî, Ekinci gazetesinde (sayı: 14) "Türkçenin umumileştirilmesi teklifinde bulunmuştur". Osmanlı Türk edebî dilini müdafaa edenler 1900'lü yıllarda Hüseyinzade Ali Bey'in "Füyuzat" mecmuasında, 1910'lu yıllarda, "Şelâle" ve "Dinrilik" dergilerinde toplanmışlardı. 1920'li yıllarda Türkiye edebî dili Azerbaycan'da artık öğretim dili olmuştu. Bu durumun 1930'lu yılların ortalarına kadar devam ettiğini Azerbaycan'lı dilci Tevfik Hacıyev, ders ve gramer kitaplarından, resmî yazılardan, edebî ve ilmî eserlerden Örnekler vererek anlatır. Hüseyin Cavid, Mehmed Hadi gibi büyük şairler tamamen Osmanlı Türkçesini kullanıyorlardı, İsmail Gaspıralı'nın gayesi, 1920'li yıllarda Azerbaycan'da tamamen muvaffak olmuştur. Ancak 1920'lerden sonra durum tekrar değişti. Yeni idareciler İlminskiy'nin sistemini benimsediler ve her boyun şivesine dayalı yeni edebî diller yarattılar. (par.20)

SONUÇ

Türkistan halkı Rus işgali sonrasında dil, din ve kimlik sorunları yaşamıştır. Ruslaştırma politikalarının en etkili ve kalıcı olanı şüphesiz dil planlamasıdır. Soğuk savaş yıllarına kadar sürecek Rus idaresinin dil politikaları sistemli ve planlı bir süreç izlemiştir. Çarlık Rusyasında bu politikalara karşı en gayretli mücadeleyi cedid hareketi göstermiş, halkın bilinçlenmesini, okur yazarlık oranının artmasını sağlamıştır. Başta Gaspıralı İsmail Bey olmak üzere Cedid hareketinin aydınları bu coğrafyada kültürel bir kıpırdanışa sebep olmuştur. Cedidcilerin dil, din, kültür, modernleşme gibi konuların üzerinde durmasını başlı başına bir düşünsel hareket olarak algılamamızı sağlamaktadır. Özellikle Tercüman gazetesi yoluyla birçok şehre ulaşan Cedid hareketi, bugün bu coğrafyada var olan dil ve kültür varlığının hayatta kalmasında önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

AÇIK,F. (2006). "Yaş Türkistan Dergisi'nde Dil Meseleleri". TDDED, S.22:30.

AKTUNA,S.D. (2005). "Language Planning and Education: An Interwined Matrix". DilbilimAraştırmaları Dergisi, C/S. 7(2): 77-95.

ÇAPRAZ, H. (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması". SDÜ Fen Edebiyat Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi, C/S. 24: 51.

CHRISTIAN, D. (1988). Language Planning: The View from Linguistics. Newmeyer, TheCambridge Survey IV: Language: The Socio-Cultural Context (s.193-209). Cambridge University Press.

DEVLET, N. (1988). İsmail Bey (Gaspıralı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı

EGAMBERDİYEV, M. (2005). "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)" . Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, C/S. 6(1): 104.

ELTAZAROV, J.D. (2006). Özbekistanda 20. Asırda Hayata Geçirilen Yazı ve İmla Islahatları Hakkında. Taşkent: Semerkand Devlet Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, A. (1991, Mart). İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri. Erişim tarihi: 25 Mayıs 2014. http://www.ismailgaspirali.org/yazilar/abercilasun.htm.

LENİN, V. (1998) . *Ulusal ve Sömürgesel Ulusal Sorun Üzerine. (Çev. İ. Yarkın, S. Kaya). İstanbul: İnter Yayınları.*

REZNİK, V. Language Policy and Reform in the Soviet 1920s: Practical Polemics against Idealist Linguistics. Erişim tarihi: 18 Aralık 2013. http://www.arts.gla.ac.uk/Slavonic/Epicentre/langpolicy.htm.

ROBINSON, D. (1988). Language Policy and Planning. Washington DC: ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics.

SADOGLU, H. (2010). Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. İstanbul: İBÜ Yay.

SARAY, M. (1987). Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey. Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

SARI, N. (1996). Dil-Politika İlişkisi Açısında Rus ve Sovyet Dil Politikaları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.

SCHLYTER den aktaran KARABULUT, F. (2009). "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları". Bilig, S.50: 65-69.

SELİMOVA, L. (2006, Nisan) . Rus Çarlığı Zamanında Kırım Tatar Matbuatı. Erişim tarihi: 19 Mart 2014.

http://www.kardeskalemler.com/nisan2010/rus_carligi_zamaninda_kirim_tatar_matbuati.htm.

TOPSAKAL, İ. (2009). Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.